

Gettókról összefoglalóan, de kérdőjelekkel

Végső István: *Gettóélet '44. A magyarországi vidéki gettósítás története*. Budapest: Jaffa Kiadó, 2025. 270 oldal

Nagy fába vágta a fejszét Végső István, amikor megfogalmazódott benne az a gondolat, hogy a magyarországi gettókról írjon átfogó monográfiát. Azt, hogy a téma hatalmas és összetett, nem kell különösebben bizonygatni. Nemkülönben az sem szorul indoklásra, hogy Végső István személyében, aki immár két évtizede foglalkozik a magyarországi holokauszt történetével, szakavatott szerző nyúlt a témához, aki nem „csak” helytörténészként foglalkozott ezzel a kérdéskörrel, illetve a magyarországi zsidóság történetével. Ennek igazolására elég csak végigfutnunk az MTMT-adatbázisba feltöltött publikációinak listáját. Vagyis már előzetesen nagy izgalommal vette kézbe a recensens a kötetet, amelynek sárga betűkkel nyomtatott címe: *Gettóélet '44*, illetve a borítón látható jól ismert képet körbefutó szintén sárga keret már amolyan „ráhangolódásnak” is tekinthető. A kötet hátoldalán olvasható rövid ajánlás/ismertető szerint: „[...] végül közel 600 000 ember került a 221 gettóba, majd a munka és haláltáborokba.” A recensens azonban itt megáll egy pillanatra, hiszen a különböző ismert magyar és német jelentések szerint a korabeli Magyarországról 1944 tavaszán-nyarán 430–440 ezer embert deportáltak, döntő többségüket Auschwitz-Birkenaubá. A másik ok, amiért megáll egy pillanatra az olvasó, az a magyarországi gettók száma: 221. Tekintélyes mennyiség, és a kötetben található gettóregiszter (218–228.) fel is sorolja valamennyit. Döbbenetes összesítés, megrázó kimutatás. Ugyanakkor felmerül(het) az olvasóban az a kérdés is: vajon mind a 221 gettóról részletes képet fogok kapni a kötetből?

Meg kell állapítanunk, hogy a szerző alapos kutatómunkát végzett: mintegy 33 levéltárban (228–229.) folytatott kutatásokat, a feldolgozott korabeli sajtóanyag is figyelemre méltó, nemkülönben a felhasznált szakirodalom mennyisége is (232–247.). Talán érdemes megjegyezni, hogy a bibliográfiában szereplő munkák döntő része magyar nyelvű, miközben magának a témának, vagyis a II. világháború alatti gettóknak, gettósításnak komoly nemzetközi szakirodalma van.

* A szerző történész, tanszékvezető egyetemi docens, Nemzeti Közszerzői Egyetem, E-mail: Kovacs.Tamas@uni-nke.hu; ORCID: 0000-0003-0604-0145

Maga a kötet nyolc nagyobb fejezetből áll. A *Historiográfia* címet viselő rész áttekinti a témában eddig megjelent főbb munkákat, felsorolva a megkerülhetetlen Lévai Jenő, Munkácsi Ernő és Randolph L. Braham vonatkozó könyveit éppúgy, mint az elmúlt néhány évtized meghatározó, illetve alapművet publikáló szerzői (Frojimovics Kinga, Molnár Judit, Toronyi Zsuzsanna) publikációit is. Szerencsés döntés volt, hogy a szerző itt kvázi utal a téma nemzetközi relevanciájára, amikor Saul Friedlander vagy Richard J. Evans munkásságát említi. Talán érdemes lett volna utalni a Yad Vashem intézet alapvető munkájára, a Pinkas Ha-kehilot-ra, amely az egyes zsidó közösségek történetét dolgozta fel azok alapításától egészen a holokauszt utáni évekig bezárólag, s részletesebben, mélyebben körüljárni a gettó fogalmát, illetve annak akár többféle definícióját. Maga a szerző is utal a „csillagos házak” problematikájára, nevezetesen, hogy nemcsak Budapesten voltak ilyenek, hanem például Szekszárdon is. Hasonlóan érdemes lett volna mélyebben elemezni, szétszálazni a gettó és a gyűjtőtábor fogalmait is. A kötetben van ugyan itt-ott utalás, de a gyanútlan olvasó számára ezek nem feltétlenül egyértelműek, illetve világosan kijelenteni, hogy a gyűjtőtáborokban történeteket a könyv írója nem tekinti vizsgálatá tárgyának.

A *Gettósítás Velencétől Thessalonikiig* című fejezet elsődleges feladata a gettósításnak a náci Németországban, illetve a megszállt Európában gyakorolt folyamatának a leírása. Ebből ismerhetjük meg a náci zsidópolitika egyes stációit, s hogy a német vezetés miként jut el a gettósítás realizálásáig. Eleinte más módon – a kivándorlás „segítésével” – szerettek volna megszabadulni értelemszerűen előbb a németországi, majd az osztrák zsidóságtól. A helyzet természetesen a háború kitörésével és Lengyelország elfoglalásával már 1939-ben alapvetően megváltozik. Náci szempontból nézve a zsidókérdés megoldása egyre bonyolultabb lett. Mit kezdjenek a megszállt keleti területeken (Lengyelország, Szovjetunió) lévő zsidó tömegekkel? A szerző jól érzékelteti az alakuló náci teóriákat, azok változását, illetve hogy a megszállt keleti területeken mennyire más volt a megszállók zsidópolitikája, mint Nyugat-Európában.

Ezek után tér rá a szerző a magyarországi eseményekre, illetve a címben jelzett szűkebb témára. A *magyarországi gettósítás* című fejezetben külön alfejezetet szánt az *Előképek, előkészületek* bemutatására. Ennek részeként ír arról, hogy bizony a magyar politikában már 1920-ban (!) is felmerült az ötlet a zsidók gettóba zárására. Nyilvánvaló, hogy ezt az ötletet a kor kontextusában kell értelmezni. Ugyanakkor több mint érdekes, s bizonyos értelemben hátborzongató, hogy a II. világháború alatt – de még az ország német megszállása előtt – Bosnyák Zoltán vagy éppen Imrédy Béla 1942-ben, illetve 1943-ban gr. Serényi Miklós elmélkedett azon, hogyan, mi módon kellene gettóba zárni a magyarországi zsidókat is. Utóbbi számára a varsói gettó volt, azaz lett volna egyfajta követendő minta Magyarországon. S bár – ahogyan a szerző arra maga is utal – 1941-ben a magyar hatóságok az ún. „tisztázatlan állampolgárságú” zsidókat a keleti hadműveleti

területre telepítették, s a későbbiekben is voltak tervek további deportálásokra, de sem ezek, sem pedig a gettók felállítása végül nem realizálódott. Ugyanakkor lássuk be: a Kállay-kormányt nem csak és kizárólag emberbaráti vagy valamilyen humánus megfontolások vezették. A magyar politikai elitben élt a vélelem, hogy a háború után – egy angolszász győzelem esetén – majd ez a lovagias viselkedés, ez a fajta ellenállás „jó pont” lesz a béketárgyalásokon.

A kötet talán – a szó minden értelmében – legerősebb fejezete *A magyarországi gettók létrehozása és azok valósága* (35–103.). Ugyanakkor jelezniük, hogy ez a fejezet is több alfejezetből áll össze, de ezeket nem látjuk felsorolva a kötet tartalomjegyzékében. Ebben a részben olvashatunk a német megszállás előkészítéséről, illetve az SS terveiről és magyarországi berendezkedéséről. Természetesen a szerző részletesen foglalkozik 1944 tavaszának és nyarának közállapotaival, ezen belül a „három Lací”, vagyis a deportálásokat irányító és levezénylő Baky László, Endre László és Ferenczi László tevékenységével. Tárgyalja az első letartóztatásokat és deportálásokat is, amelyeknek célja az esetleges ellenállás – illetve megszervezésének – megakadályozása volt, nemkülönben az 1944-es határok közötti magyarországi zsidóság, illetve zsidónak minősülő magyar állampolgárok számát, azaz számait is (a kivételezések és a mentességek, illetve a törvény bonyolultsága miatt többféle szám szerepel a különböző jelentésekben és kimutatásokban). *A »magyar Wannsee«* és a gettók létesítése fejezet leírja azt a közigazgatási folyamatot, amelynek „eredménye” lett a gettók létrehozása. „Természetesen” voltak települések, ahol már a rendelet megjelenése előtt felállították a gettót. Bár a szerző nem fejti ki mélyebben, de az 55. oldalon lévő kimutatásból látszik, hogy a korabeli Belügyminisztériumban is „deportálási zónákban” gondolkodtak, vagyis a legfelsőbb vezetés tudta, hogy a magyarországi gettók – fogalmazzunk így – átmeneti jellegűek, mivel a cél a rövid időn belül megtörténő deportálás.

Érdekes adalékokat olvashatunk az *Előgettősít(ek)* alfejezetben, például azt, hogy Endre László még vármegyei alispánként már 1944. március 21-én rendeletet adott ki „Lakások igénybevétele” tárgyban, ami lényegében a zsidó lakások elvételéről szólt, „természetesen” csak és kizárólag szociális alapon, az arra rászorulóknak.

Fontos alfejezete a kötetnek a *Gettótípusok Magyarországon*, amelyben a szerző tipizál, s az általa megjelölt típusokra hoz fel számos példát. Így olvashatunk a „zárt” és „nyitott” gettókról, illetve arról, hogy miért lett a magyarországi gettók többsége végül zárt. Sokat polemizál a gettók méretén, az oda telepített emberek létszámán is, illetve hogy néhány városban több gettó is működött. Fontos megjegyezni, hogy voltak gettók, „...amelyek később gyűjtőtáborok lettek”. *A gettók működése* (78–103.) című alfejezet elsősorban a korszakban kiadott minisztériumi rendeletek alapján írja le, hogy a magyar politikai vezetés miként szervezte meg, illetve miként képzelte el a gettók működését. Természetesen a helyi közigazgatás értelmezte a rendeleteket, s általában igyekezett azokat minél szigorúbban betartani

és betartatni. E rész foglalkozik a keresztény egyházak és néhány, a közigazgatásban dolgozó hivatalnok, politikus embermentő tevékenységével is. Sajnos fájoan kevés pozitív példát tud prezentálni. Az alfejezet azonban nem „csak” a gettók működését és életét mutatja be, hanem magának a deportálásnak a történetét is elmeséli, vagyis számos gettó felszámolását, s a zsidóknak gyűjtőtáborokba való küldését, s bár a bevagonírozásról Végső már nem ír részletesen, de kitér erre is (98.); mi több, a deportálások leállításának problematikájára is. Azonban nem ezen a ponton zárja le ezt az alfejezetet, s még csak nem is kizárólag a gettóbeli, illetve az elkönfiskált zsidó vagyon sorsát tárgyalja a továbbiakban. Lényegében tovább viszi az 1944-es esztendő eseményeinek fonalát, s így például röviden ír az 1944-es szeptemberi dél-erdélyi offenzíváról, illetve annak zsidóellenes eseményeiről is. De ugyanígy kitér az 1944 őszi munkaszolgálatosok ellen elkövetett gyilkosságokra is, majd az alfejezet utolsó bekezdésében (!) a fővárosban kialakított két gettó történetét ismerteti (103.).

A *Gettók* című fejezet sok szempontból egyfajta talány. Ugyanis ebben a fejezetben a szerző – legalábbis a bevezető mondatok szerint – tíz gettót vett górcső alá, bár nevesítve csak Bácsalmás, Bonyhád, Gyula, Kiskőrös, Ózd, Sopron és Szekszárd vannak, illetve az ezeken a településeken lezajlott gettósításokról olvashatunk. Igazából nem ad magyarázatot arra, hogy miért pont ezen településeket emelte ki, csupán annyit ír: „A III., IV. és V. deportálási zónában található települések közül emelem ki őket, így több zóna, vármegye és többféle közigazgatási egység válik összehasonlíthatóvá.” Az elgondolás érthető, de igazából nem derülnek ki a későbbiekben sem a szempontok, amelyek alapján az összehasonlítás történik. A szerző az említett településeken működött gettók történetét – elsősorban a közigazgatásban keletkezett és fennmaradt iratok és a szakirodalom alapján – alaposan feldolgozta. Azt gondolom, hogy az itt alkalmazott mikrotörténeti megközelítés és elemzés helytálló. A „szomszédainkkal történt”, a „szomszédaink voltak” érzést próbálta meg a szerző átvinni ezeken az oldalakon. A korabeli magyar hivatalos szervek, a helyi közigazgatás szenvtelen hangú levelei és iratai gyakran önmagukért beszélnek. Érdemes lett volna azonban erőteljesebben hangsúlyozni, hogy a magyar közigazgatás tudta, hogy a gettók pár hétig fognak csak működni, vagyis az ott élőkrol nem kell hosszú távon gondoskodni, mert meg fognak szabadulni tőlük. S hogy az ott maradt zsidó vagyonnal mi lesz? Vagy el lehet lopni, vagy törvényesen (!) ki lehet majd igényelni... Mindkettőre szép számmal olvashatunk példákat a kötetben. Problematisabb, hogy a fejezet végén nincs egy összefoglaló és/vagy szintetizáló alfejezet, amelyben a könyv írója levonná azokat a tanulságokat, amelyeket belenget akár a fentebb idézett mondatában is.

A *Gettóélet Magyarországon* már a tartalomjegyzék szerint is eléggé eklektikusnak, de sok fontos problémát és kérdést feszegető fejezetnek tűnt. 17 kisebb, egyenként 2-4 oldalas (!) alfejezetre tagolódik a könyv ezen része. A recensenz számára nem volt egészen világos, hogy ezek pontosan milyen logika alapján

követik egymást. Ugyanakkor egy-egy ilyen alfejezet kétségtelenül súlyos és fontos témákat taglal, s egymáshoz csak nagyon áttételesen kötődnek. A recenzió írója önkéntelenül is azon kezdett el gondolkodni, hogy vajon ekkora terjedelemben mi írható le. Egy nagy összefoglaló kép, vagy inkább egyedi esetek és/vagy tipikus események? Az első alfejezet a *Zsidó tanácsok* témát dolgozta fel. A szerző a 4 oldalnyi terjedelemből viszonylag sokat foglalkozott a zsidó tanácsok megítélésének problematikájával, de konkrétan a soproni (!), a váci és a balassagyarmati tanács került szóba – különösebb markáns értékelésük nélkül.

A kötet egyik legmeggrázóbb része az *Öngyilkosságok* címet viselő alfejezet (lehetne). A szerző erre a témára lényegében 1 oldalt szánt (149–150.), illetve azal zárja az alfejezetet, hogy „A vizsgált gettók többségében nem volt jellemző ez a halálforma”. Vagyis ezek szerint nem vizsgálta meg mind a 221 gettót. Illetve, ha jól értelmezem írását, mivel a gyűjtőtáborokban történtek az öngyilkosságok, így azokat nem tette vizsgálata tárgyává („Sokkal inkább haltak meg vagy lettek öngyilkosok a gyűjtőtáborok területén, mint a gettóban.”) A recenzens meglátása szerint, ha készült volna valamilyen statisztikai felmérés, számítás, célirányos kutatás után, hogy nagyságrendileg hány magyar ajkú zsidó lett a holokauszt áldozata ily módon, akkor az komoly hozzáadott érték lett, lehetett volna a magyarországi holokausztkutatásokhoz.

Szintén izgalmas alfejezet a *Gettó a gettóban* (157–158.) című, amely a gazdag, jómódú és a szegény zsidók közti nem éppen súrlódásmentes kapcsolatról ír. Az alfejezet rávilágít arra, hogy bár a propaganda egységes csoportként kezelte a magyarországi zsidóságot, de ez természetesen semmilyen értelemben nem volt jogos. Hasonlóan izgalmas kérdéseket feszeget a *Konvertiták a gettóban* (164–169.) és az *Egyházak és a gettók* (159–162.) is. Hiszen ne feledjük: az 1941. évi XV. törvénycikk immár „faji”, származási alapon határozta meg a zsidó fogalmát. Így előfordult, hogy akár keresztényként született emberek zsidó származásúként kerültek a gettóba, vagy éppen „friss” vagy kevésbé „friss” áttértként is – a nekik nem feltétlenül szimpatikus – zsidók között találták ott magukat.

Ha az öngyilkosságok kapcsán azt írtuk, hogy az egyik legmeggrázóbb része a gettók történetének, akkor a 12. életévüket betöltött lányok és asszonyok esetében a bábaasszonyok által elvégzett altesti motozások lehetett volna a másik megrázó alfejezet (173–177.). E motozások célja az ott elrejtett értékek felkutatása volt. Szomorú alfejezet az *Üresen hagyott gettók kifosztása* (177–179.), amely nem éppen kedvező képet ad a korabeli magyar társadalomról.

A monográfia utolsó nagyobb fejezete a *Felelősségre vonások* címet kapta (187–208.). A szerző a fejezet bevezetésében vázolja magát a problémát, annak komplexitását, de utal arra is, hogy sokak szerint „kevés”, míg mások szerint „sok”, sőt, egyenesen igazságtalan volt a háború utáni, jórészt a népbírószági rendszerhez köthető igazságszolgáltatás keretében hozott ítéletek mennyisége. Végso – nem merülve el a rendszer jogi hátterének minden apró részletében – inkább az

eljárások számára koncentrált. Érdekes és fontos adatokat olvashatunk a háború utáni bulgáriai és belgiumi igazságszolgáltatásról is. Utóbbi államokban több embert ítélték el, illetve végeztek ki, mint Magyarországon. De érdekes adalék volt az is, hogy Norvégiában a háború alatt az SS-ekkel „barátkozó” hölgyeket, illetve az ezen kapcsolatokból született gyermekeket megfosztották norvég állampolgárságuktól. A szerző hét alfejezetben tárgyalta, hogy kiket, pontosabban milyen foglalkozási csoportok – miniszter, „főcsendőr” (sic!), rendvédelmi alkalmazott, tisztségviselők – tagjait vették elő a háború után. Feltételezhetjük, hogy itt is a legtipikusabb, illetve a legegységesebb eseteket ismerteti, érdekes módon itt is egy alfejezetet szánva a már az előző fejezetben is szerepelt testüregi motozásoknak, illetve ezen ügy(ek) háború utáni vizsgálatának. Furcsa érzése volt a recenzensnek ezen alig több mint 1, azaz egyoldalas alfejezet elolvasásakor. Mindösszesen három eset szerepel itt, amelyek közül az egyikben végül a vádlottat felmentette a Miskolci Népbíróság azon vádpont alól, miszerint a testüregi motozást gumikesztyű nélkül végezte volna el, s ezzel a sértettnek tartós betegséget okozott volna. Vajon három eset bemutatásából lehet-e valamilyen általános következtetést levonni? Avagy mi következik eme három esetből? A szerző ugyan próbálja magyarázni, hogy „történetek túlzások a feljelentők részéről”, illetve hogy: „Nem sikerült minden állítást bizonyítani, így sok esetben felmentés vagy enyhének tűnő ítéletek születtek”. Érezni a könyv írójának egyensúlyozását, de az általa felhozott három példát sem értékelte mélységében, illetve nem tudjuk, hogy mennyi ügyszál képest született mennyi és milyen súlyú ítélet. Arra ő is utal, hogy az első- és másodfokú ítéletek között nemegyszer lényegi különbség volt, amelyek elemzése és feldolgozása nyilván komplexebb képet tárna elénk.

A recenzens meglátása szerint az egyes csoportok közül talán a *Kárörvendők, fenyegetődzökök?* (193–196.) volt a legheterogénebb, hiszen itt a „kisemberek”, a kispolgárok eseteiről olvashatunk, bár kissé eklektikus ez az alfejezet is. A szerző kerek egy oldalt szánt a *Nyilasok és Volksbundisták* (197–198.) című alfejezetnek. Túl a terjedelmen nem világos az alfejezet célja sem. Mintha összemosná a nyilasokat és a Volksbund tagjait, ami több szempontból sem szerencsés. Tény, hogy a háború után, illetve a közbeszédben a nyilas mint fogalom nem „csak” a Nyilas-keresztes Párt tagjait jelölte, hanem minden szélsőjobboldali párt tagját, szimpatizánsát. A korszellem része volt azt is, miszerint aki szélsőjobboldali (vagy akit annak gondoltak) és volt német felmenője, az bizony megkapta a „sváb” jelzőt, nyilván dehonesztáló jelleggel, az újságokban éppúgy, mint a politikusoktól vagy a népgyűszektől. Ugyanakkor a konkrét esetismertetések során górcső alá vont személyeknél a nyilas párthoz való tartozásuk ugyan felmerült, sőt, akár bizonyítható is volt, de a Volksbund-tagság egyik tárgyalta esetben sem volt vádpont.

Az *Utószó* keserűre sikeredett, hiszen a 20. századi magyar történelem egyik olyan tragikus korszakáról szól a kötet, amelyben sem a magyar politikai elit, sem a magyar társadalom nem állított ki magáról „jó bizonyítványt”. Ugyanakkor

fontos megállapításai közé tartozik, miszerint a gettók kutatása nem lezárt fejezete a magyar történelemtudománynak, e téren is van még bőven kutatnivaló.

Összességében Végső István kötete tiszteletre méltó vállalkozás: a magyar történelem – még mindig – vaknak mondható foltjára irányítja rá a figyelmet. Még ha a magyarországi vidéki gettók működése időben alig három hónapot tett is ki, mégis a magyar történelem tragikus, sőt, egyenesen embertelen fejezetei közé tartozik. A magyar hatóságok által gettókba kényszerített és jogaiktól, majd vagyonuktól is megfosztott, megalázott emberek története figyelmeztetés az utókornak, hogy a politikai és hivatali szervilizmus, a társadalmi irigység és a propaganda hova tud vezetni.